

LÁSZLÓ BARKÓCZI, ANDRÁS MÓCSY, *Die römischen Inschriften Ungarns (RIU, I) 1. Lieferung Savaria, Scarbantia und die Limes-Strecke Ad Fleaum — Arrabona*, 230 p., 132 fig. (foto) 261 d., Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972

Cartea, pe care ne propunem să o recenzăm, este una dintre cele mai recente și moderne monografii epigrafice. Cei doi autori, L. Barkóczy și A. Mócsy, buni cunoscători ai istoriei provinciilor romane Pannonia Superior și Inferior, sînt remarcabile personalități, bine cunoscute în lumea oamenilor de știință, cu multe și valoroase studii și monografii privind epoca romană pe teritoriul R. P. Ungare și regiunile dunărene.

RIU, I (aceasta este abrevierea pe care o propun autorii pentru a fi folosită) este o redacție a unei părți din capitolul *Pannonia Superior* din CIL, III, început de Th. Mommsen acum un secol, și care va fi de un real folos pentru cea de-a doua ediție a acestei monumentale culegeri de inscripții latine.

Monografia RIU, I la p. 5, în *Cuprins*, indică pe pagini localitățile și numărul de ordine al inscripțiilor reproduse în lucrare. La p. 7—9, în *Prefață*, se arată pe scurt care este situația actuală de publicare a inscripțiilor și necesitatea apariției unei noi monografii epigrafice pentru teritoriul R. P. Ungare. Devine deci necesar publicarea unui *Corpus* modern, care să cuprindă toate inscripțiile pînă la cele recent descoperite, fiecare inscripție însoțită de un aparat critic, bibliografie, desen și fotografie, precum și indicarea pe hărți a locului de descoperire.

Acest prim volum al RIU-ului cuprinde inscripțiile din partea de nord-vest a R.P. Ungare, parte integrantă din provincia Pannonia Superior, care, după autori (p. 9), a cunoscut cea mai veche și intensă romanizare, cuprinsă acum în comitatele Vas și Győr-Sopron. Autorii anunță că în total vor fi patru sau cinci volume, din care în vol. II și III vor figura inscripțiile din comitatele Zala, Somogy, Baranya, Veszprém, Tolma, Komárom și Fejér, iar în ultimul volum vor figura numeroasele inscripții din Aquincum. Întreaga monografie va fi apoi încheiată cu un *Index epigrafic*, constituit ca volum aparte, aranjat probabil în maniera celui din *Corpus*.

Primul capitol (p. 13—139), redactat de A. Mócsy, cuprinde inscripțiile din *colonia Claudia Savaria* (nr. 1—122), la care au fost adăugate și inscripțiile din Muzeul din Szombathely și din colecțiile particulare, cu multă probabilitate provenite de pe teritoriul aceleiași *colonia*, după care urmează un număr de texte epigrafice a cîtorva inscripții aflate în comitatul Vas (nr. 123—160).

La p. 13—15, A. Mócsy prezintă un scurt istoric al coloniei *Claudia Savaria*, care se găsește pe locul actualului oraș Szombathely (Steinamanger), arătînd că identificarea coloniei romane datează încă din secolul al XVII-lea, cînd au fost descoperite sanctuarul zeiței Isis, ruine de locuințe, străzile antice, construcții de canalizare și o parte din necropolă. La rangul de *colonia*, orașul a fost ridicat de împăratul Claudius, de la care își ia epitetul și ajunge la o mare dezvoltare în urma colonizării (*deductio*) de veterani ai leg. XV *Apollinaris*, cu sediul la Carnuntum. O mare înflorire cunoaște orașul Savaria începînd cu epoca Flavilor și pînă în anii împăraților din dinastia Severilor, din care timp datează cele mai numeroase inscripții. În secolul al IV-lea la Savaria își avea reședința *Præses Pannoniae Primae* și tot din această vreme datează cîteva importante monumente epigrafice creștine (nr. 76—86). Pe la mijlocul secolului al V-lea, Savaria mai este încă amintită în *Chron. Min.*, I, 301. În continuare se vorbește despre întinderea teritoriului coloniei, hotarele teritoriului, drumurile care o legau de alte centre ale Pannoniei Superior, ca scurta prezentare să se încheie cu istoricul cercetărilor și preocupărilor epigrafice în această parte a R. P. Ungare.

În p. 16—139 se trece la publicarea inscripțiilor descoperite la *Savaria* și în împrejurimi, atît cele provenite din descoperirile vechi cît și din descoperirile mai noi sau din ultimii ani, însumînd un total de 160 de texte epigrafice latine. Se începe cu inscripțiile a căror descoperire este sigură a fi *Savaria*, apoi cele din colecțiile particulare și din Muzeul din Szombathely (nr. 1—122) și, în sfîrșit, după localități, cele descoperite în comitatul Vas (nr. 123—160), care ar corespunde cu *territorium* al orașului antic. Inscripțiile sînt grupate după criteriile folosite în CIL: 1° inscripții sacre; 2° inscripții cu numele împăraților și onorare; 3° inscripții funerare.

Capitolul II (p. 140—191), redactat de L. Barkóczy, cuprinde inscripțiile descoperite în *Municipium Flavium Scarbantia*, în 13 localități din imediata apropiere și cele aflate în Muzeul din Sopron (nr. 161—234). În p. 141—142 se face un scurt istoric al municipiului *Flavium Scarbantia*, care de multă vreme a fost identificat pe locul unde se găsește localitatea medievală și modernă Sopron (Odenburg, în latina medievală *Sempronium*). Localitatea romană exista pe timpul împăratului Tiberius, se dezvoltă în urma colonizării cu veterani proveniți din mai multe legiuni, ca în timpul Flavilor să obțină calitatea de *municipium*. O mare înflorire a orașului se constată în primele două secole ale e. n., din care timp datează cele mai multe inscripții și continuă a exista încă în epoca tetrarhiei. În epoca romană tîrzie, orașul este fortificat cu un zid de

apărare; nu lipsesc nici dovezile de viață creștină. Teritoriul orașului *Scarbantia* este marcat de diferite descoperiri arheologice și de inscripții și autorul încearcă să limiteze această întindere. Prezentarea se încheie cu un scurt istoric al cercetărilor epigrafice.

În paginile următoare (143—191) se trece la publicarea tuturor inscripțiilor descoperite la *Scarbantia* și pe teritoriul ei, însumând un total de 74 texte epigrafice (nr. 161—234).

În ultimul capitol, redactat tot de către L. Barkóczi, figurează inscripțiile aflate pe *limes*-ul Dunării pannonice, cu localități mai importante: *Ad Flexum* (Mosonmagyaróvár, Ungarisch-Altenburg), *Quadrata* (Lébény-Barát-földpuszta) și *Arrabona* (Győr, Raab, Iaurinum în latina medievală). Se face și aici o scurtă prezentare istorică a localităților și a regiunii în epoca romană, după care se trece la publicarea inscripțiilor, în total 46 de texte epigrafice (nr. 235—284), aranjate pe localități, cele mai numeroase fiind cele descoperite la *Arrabona* (nr. 240—273). În totalitate, monografia însumează 284 de texte epigrafice, iar volum se încheie cu un tabel privind concordanțele dintre CIL, III și RIU, I, după care urmează 67 de pagini cu fotografiile monumentelor cu inscripție.

Textele epigrafice din RIU, I se pot împărți în trei categorii: 1° inscripții publicate în CIL, III și azi dispărute; 2° inscripții publicate în CIL, III și în alte diferite monografii sau reviste, existente azi și care au permis de a fi din nou controlate și a căror lectură a putut fi ameliorată sau, acolo unde era cazul, corectată; 3° inscripții care nu au fost încă publicate, acestea nu prea multe, de-abia în număr de nouă (nr. 69, 201, 207—210, 214, 218, 233). Cele cunoscute în CIL, III, și dispărute, au fost republicate așa cum au apărut în *Corpus*, la cele mai multe fără schimbări sau intervenții, cu textul explicațiile și aparatul critic al lui Th. Mommsen și a continuatorilor și numai în rare cazuri au intervenit autorii; pentru cele existente s-a dat pe pagina alăturată câte un desen, iar pentru majoritate câte una sau chiar două fotografii, de cele mai multe ori bine executate și care permit a se controla lectura sau a se întrevădea și alte posibilități de întregire. În ce privește inscripțiile sacre, spre deosebire de CIL, ele au fost inserate nu în ordinea ierarhică a divinităților, ci în ordinea alfabetică; astfel, inscripțiile din Savaria încep cu dedicații către *dei Augurales*, *Fatae*, *Hercules* și apoi se ajunge la *I.O.M.* etc. Un alt merit al lucrării este că se indică cu toată precizia și exactitatea posibilă locul de descoperire a inscripției sau unde se află, cu localitatea, strada (denumirea nouă și cea veche), numărul casei în trecut și în prezent, denumirea exactă a locului în limba maghiară și germană, materialul și dimensiunile monumentului. Putem deci afirma

că RIU, I este un volum dintre cele mai bine pregătite și prezentate privind inscripțiile din nord-vestul R. P. Ungară și care poate servi drept exemplu pentru o asemenea publicație.

Fată de o astfel de muncă, atât de îngrijită și atât de bine dusă la bun sfârșit, multe observații nu se pot aduce. Ne luăm totuși îngăduința de a face o remarcă generală și anume, că în ce privește întregirea sau lectura anumitor cuvinte din inscripții nu este peste tot egală; la unele texte se dau prea multe întregiri, fără a necesita acest lucru, uneori chiar lectura întregii inscripții, la altele puțin sau deloc, deși, datorită caracterului lapidar al unora, se cerea să se facă. În privința desenelor — care reproduc în mod riguros numai trăsăturile literelor, omițându-se diferite alte urme sau trăsături de lovire ce pot duce la confuzii sau lecturi eronate — ele sînt bine executate și deci foarte utile, totuși, ca în cazul inscripției nr. 15, spărtura pietrei se confundă cu linia literei N, așa încît în loc de SIDI se poate citi SNDI. Iarși în ce privește desenele, nu întotdeauna se poate vedea unde începe și unde sfârșește textul epigrafic, cantitatea rîndurilor sau a lacunelor. Credem apoi că era necesar ca pentru inscripțiile funerare, care, datorită anumitor formule, se pot data pe secole sau jumătăți de secole, se putea trece aceasta în aparatul critic. Mai era necesar ca la p. 229—230, unde se face concordanța între CIL, III și RIU, I, să se fi făcut și concordanța cu *AnnÉp.*

Se mai pot adăuga și câteva puține observații de lectură pentru următoarele inscripții: nr. 1, cuvîntul din r. 7, din care a rămas numai STO sau CTO, ar putea fi *Augusto* (?), *Sancto* (?) sau *Victoriae* (?) (pe fotografie mai curînd însă STO); nr. 2 credem că s-ar putea întregi: *Fatis Tenati[a]/Rhodias pr(o)[s(alute)?]/Tenatia[e]/Dido[n]e f[il.]*, unde *Didon(a)e* ar fi, ca o extremă soluție, *tertia declinatio ad normam primae*; nr. 9 (numai după CIL, III, 4157) primele două rînduri *i. O.M. XVI* /// C.L.M. ar putea fi *[I.] O.m. Iu[n/oni re] g[i-nae]* (?); nr. 41 r. 2 din desen nu reiese a fi QVIR ci numai QVI (poate în loc de *qui et* sau chiar pentru *Qui(rina)*), dar dacă gentili-ciul a fost *[Ul]pius*, atunci este greu a se accepta *Quirina tribus*; nr. 89 pentru r. 5—7 [*leg. XI*] *III G. de* / [*func*] *to in expediti* / [*one*], era necesară o explicație sau măcar o aproximativă datare; nr. 96 în r. 2 ar putea fi *scriba or[dinis]* (?); nr. 103 în r. 3 în loc de *p(ro) s(alute)* mai curînd *p(ro) s(e)*, cum bine a propus Z. Kádár și L. Balla, *Die römischen Steindenkmäler von Savaria*, Budapesta, 1971, p. 86, nr. 36, dar după fotografie ar mai rămîne spațiu pentru încă un S, deci *p(ro) s(e) [s(quisque)]* sau *p(ro) s(alute) [s(ua)]*; nr. 109, r. 5 APITONL ar trebui explicat dacă este *C]apitoni* sau altceva; nr. 110 *civ[i Suro]* și

cives [*Surus* numai ca fiind probabil, dar nu absolut sigur; nr. 120 pentru r. 1 este preferabilă varianta, propusă de L. Balla, *adversus hostes publico[s]*, în loc de cea propusă de J. Fitz, *curator operum*] *q(ue) publico[rum]*, căci S este sigur; în r. 1/2 *c[urator coloniae Ael]iae Aug. I[talicensium]*, propusă de L. Balla, este greu de acceptat; r. 3 *curator viarum Clodiae Cassiae C[iminiae]*, propusă de A. Mócsy, credem că este singura posibilă; r. 3 AESACRII rămâne tot enigmatic; în r. 5/6 este preferabilă întregirea lui A. Mócsy, *ab imp. Vespasiano Caes.] Aug. et Tito [Caesare Aug. f.] coronis-] II aurea, m[urali etc.]*, ca fiind singura posibilă, decât cea propusă de L. Balla; nr. 124, r. 3 probabil că a fost FL. QVINTILLA; nr. 139, de ce nu se dă întregirea pentru M.A.S.? Este sau nu *M(ercurio) A(ugusto) s(acrum)?* (cf. Z. Kádár, L. Balla, *op. cit.*, p. 87, nr. 26); nr. 146, r. 10 rămâne neclarificat PROVIN-CIAEL; nr. 149 în r. 4 DOM. SERG. s-a omis *domicilium* și s-a scris numai *tribus* sau SERG. este *domicilium*?; nr. 157 r. 7/8 *Caesia Graeca* nu era necesar a fi explicat, căci reieșea din desen; nr. 167 în r. 3 nu se precizează cum a fost ligatura pentru antroponim și deci, dacă a fost ERANITVS sau ERNIATVS ori (r. 2/3) SERANITVS sau SERNIATVS?; nr. 174, r. 5 P.P. nu poate fi *p(ecuniae) p(ublicae)*, deoarece este scris între QVAES. și AEDILIS; nr. 175, r. 3/4 CALIA/EIYCE se propune a se citi *Cal(l)iaetyce* sau *Callaetyce*; nr. 184, r. 1 mai curind *Coma[gia (?)]*, gentiliciu cunoscut (CIL, III, 14997¹; VI, 2741, 16007; ILS, 6733) sau *Com[cia (?)]* pentru *Comatia*, gentiliciu atestat în Dacia (CIL, III, 1002, 1095, 1096, 7775) și chiar în Pannonia Superior (CIL, III, 14358²), decât *Comaglenia (?)*, pentru care nu există nici spațiu disponibil; la nr. 206 trebuia să se indice anul miliariului, așa cum s-a procedat și în alte cazuri (nr. 253); la nr. 240 trebuia să se spună un cuvânt despre BALTI ET ARV/IEABVS (cf. Z. Kádár, *Die kleinasiatisch-syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn*, Leiden, 1962, p. 60) și nu numai o simplă trimitere; la nr. 248 trebuia să se dea data exactă, cu anul, luna, ziua, așa cum se face și în CIL; nr. 250 r. 6/7 *al[a] I Ulp(ia) Con | tator(um) (milliaria) c(ui) p(raeest)* erau clare în textul epigrafic reprodus în desen, așa încât nu mai era necesară lectura; nr. 262 r. 4/5 TE/—ES a se completa prin *Te[r]es*, fie nume tracice, fie *Te[r]e(n)s*; la nr. 275 pentru *sig. leg. I Ad.--- qui est bello desiderat(o) et --- mil. leg. s.s. --- qui est bello des(iderato)*, trebuia să se insiste sau măcar să se facă o trimitere la E. Ritterling, *RE*, XII, 1399; nr. 281, r. 2 VEX. ALP. C. ANTO, în loc de *v(eteranus) er al(a) p(rima) C(ontariorum) Anto(niniana)* este de preferat *vex(illarius) al(ae) p(rimae)* etc. (cf. K. Kraft, *Zur Rekrutierung der*

Alen und Kohorten an Rhein und Donau, Berna, 1951, p. 146, nr. 256), mai cu seamă că nu se indică vîrsta morții, el probabil fiind încă în viață și ar putea să fie individul din pen-ultimul rînd, *M. Aur. Valerianus | sib. et suis vivi f.*

Terminăm recenziile insistînd asupra calităților de ordin științific al acestei admirabile monografii epigrafice, scrisă la un nivel modern și critic, constituind un util și practic aparat de lucru în domeniul epigrafiei latine.

NICOLAE GOSTAR

L. BALLA, T. B. BUOCZ, Z. KÁDÁR, A. MÓCSY, T. SZENTLÉLEKY, *Die römischen Steindenkmäler von Savaria*, sub red. A. Mócsy și T. Szentléleky, Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1971, 144 p., 191 fig., 3 h.

Vestigiile anticei Savarii au intrat de timpuriu în atenția savanților umaniști, fiind menționate încă în vremea lui Matei Corvin de către P. Ransanus și A. Bonfinius. De-a lungul secolelor, între cei care au inclus în lucrările lor inscripții și sculpturi sau au încercat să scrie istoria orașului roman de pe teritoriul actualului Szombathely figurează nume de prestigiu ale științei istorice și arheologice; A. Marsilius (Marsigli), Th. Mommsen, W. Lipp, A. von Domaszewski, W. Kubitschek, I. Paulovics.

Lucrarea de față are structura unei monografii, a cărei sursă principală, dar nu unică, o constituie monumentele de piatră ale Savariei, nefiind însă omise rezultatele cercetărilor arheologice care au dus la descoperirea lor, ca și la reconstituirea unor complexe. Fiecare capitol este semnat de autori ale căror preocupări predilecte converg către domeniul analizat.

În cap. I sînt menționate punctele în care au fost descoperite ruinele așezării, necropolele romane, monumentele arhitectonice găsite *in situ* sau reutilizate în construcțiile medievale. Prin cartarea acestora, cunoaștem dispunerea lor în Savaria și în *territorium*-ul ei.

În cap. II, cercetarea vieții social-economice, a etapelor de dezvoltare a orașului, este efectuată prin stabilirea unei cronologii cât mai exacte a inscripțiilor și mormintelor, cu sau fără referiri la viața economică propriu-zisă a orașului, printr-o analiză a elementelor ce oferă posibilitatea unor clasificări pe etnie. Fondarea coloniei și populația ei, pornind de la elementele autohtone celtice și continuînd cu veteranii din *Leg. XV Apollinaris* și colonizările ulterioare din diferite părți ale impe-